

LITERATURA O AGRARNO-PROIZVODNIM ODNOSIMA U DALMACIJI U SREDNJEM VIJEKU

Lovorka Čoralić

Uvod

Svakodnevna agrarna djelatnost i proizvodni odnosi predstavljaju u srednjovjekovnom razdoblju povijesnog razvoja dalmatinskih obalnih i otočnih komunalnih središta jedan od temeljnih vidova njihova gospodarskog i društvenog života. Unatoč tome sve dalmatinske komune nisu, zbog različitosti svojih prirodno-geografskih obilježja i teritorijalnog opsega, bile djelatnošću svog gradskog i distrikturnog žiteljstva podjednako usmjerene na agrarnu proizvodnju. Tako su plodna i prostrana polja zadarskog zaleđa, nasuprot malim površinama distrikata većine dalmatinskih gradova, uvjetovala i bitno različit odnos prema zemljišnom privređivanju i njegovu zastupljenost među ostalim granama zadarske srednjovjekovne privrede.

Međutim, važnost, koju je za život stanovništva imala sigurna opskrba osnovnim poljoprivrednim proizvodima, ključnim nosiocima prehrane srednjovjekovnog čovjeka, bit će za svaki od dalmatinskih gradova od presudnog značenja. Stoga gradski statuti, njihove reformacije i drugi oblici običajnog prava, kao temeljni izraz uređenja svakodnevne gospodarske i društvene djelatnosti, određuju i raščlanjuju različite vidove agrarne prakse i proizvodnih odnosa do najsitnijih pojedinosti.

Ekonomske veze i upućenost društvenih slojeva grada i sela prožimaju životno svakodnevije cjelokupne komunalne zajednice. Svakidašnja vezanost uz zemljišnu praksu, vidljiva u raznovrsnim proizvodno-zakupnim ugovorima, posebnostima njihovih uvjeta i pogodba, ovisnost i zainteresiranost za raspolaganje najpostojanjim imovinom srednjeg vijeka — zemljišnim posjedom, prisutna je kako kod plemićkih obitelji, krupnog i sitnog građanstva tako i kod siromašnih obrtnika i težačkog i kmetskog sloja distrikturnog stanovništva. Stoga je zemlja ekonomska veza i element posredovanja između najrazličitijih društvenih slojeva i najizrazitiji posrednik njihovog prožimanja i ovisnosti.

Istraživanje agrarno-proizvodnih odnosa, njihove svakodnevne prakse i odraza u »historiji svakodnevlja« pojedinca, obitelji i šire društvene zajednice srednjeg vijeka, uvjet je bez kojeg se ne može zamisliti cjelovit pogled na historiju gospodarskih i društvenih odnosa dalmatinskih gradova. Ovaj prilog predstavlja pokušaj prikazivanja razvojnih smjerova historiografije u istraživanju agrarno-proizvodnih odnosa i svakodnevne agrarne prakse na dalmatinskom obalnom i otočnom području u povijesnom razdoblju ranog i razvijenog srednjovjekovlja.

Historiografija

Pristupajući razmatranju historiografskih rezultata s obzirom na širinu i raznovrsnost obrađenih problema te zastupljenost pojedinih oblasti i gradskih središta u radovima o agrarnim odnosima srednjovjekovne Dalmacije možemo izdvojiti nekoliko zajedničkih obilježja u njezinoj cjelokupnoj produkciji. Ponajprije, zanimanje historičara u znatnoj se mjeri ograničavalo na utvrđivanje ekonomsko-pravnih obilježja agrarnih odnosa, iscrpno razmatranje uvjeta zemljišno-proizvodnih ugovora, vrsta i oblika zakupa, širenje i rasprostranjenost posjeda, socijalnu strukturu posjednika i pravno-klasni status obrađivača te određivanje posebnosti agrarnih odnosa s obzirom na geografske karakteristike regije i vrstu zemljišnog privređivanja. Nasuprot tome, svakodnevije agrarne djelatnosti, život seoskog stanovništva gradskog obalnog zaleđa i otočnog dijela distrikata, mjere i postupci u proizvodnji, vrste i upotrebnost oruda i agrarno-tehnoloških mjera u svjetlu mediteranskog i bizantskog poljoprivrednog razvoja, mogućnosti prinosa, vrste i raširenost zemljišnih kultura, udio pojedinih poljoprivrednih proizvoda u svakodnevnoj prehrani seoskog i gradskog stanovništva, običaji i svetkovine vezani uz poljoprivredne radove te brojna druga pitanja povijesti svakodnevnija seoskog stanovništva Dalmacije ostala su tek mjestimično dodirnuti. Koristeći se uglavnom jednoobraznom građom (statuti, običajno pravo, zakonske odredbe, notarski ugovori) istraživači tek u rijetkim prilikama (npr. M. Blagojević) posežu za izvorima arheološkog i književno-umjetničkog karaktera (npr. crkvene knjige i kalendari s prikazima seoskih radova po godišnjim dobima i mjesecima).

Slijedeći nedostatak historiografske produkcije predstavlja nerazmjerna zastupljenost pojedinih gradskih središta u istraživanju agrarnih odnosa na njihovim distriktualnim područjima. Tako su npr. agrarni odnosi u srednjovjekovnom Dubrovniku iscrpno i kontinuirano obrađivani još od prošlog stoljeća do najnovijih pravaca suvremene historiografije od strane talijanskih, ruskih i domaćih historičara, zadirajući u najrazličitije aspekte svakodnevne agrarne prakse na području dubrovačkog kopnenog i otočnog distrikta. Isto tako se i za srednjovjekovni Zadar i Split može reći da su bili česta tema istraživača agrarne povijesti, a Šibenik i većina dalmatinskih otoka (napose Rab i Pag) obrađeni su krajnje oskudno.

Posebno zabrinjava činjenica što nakon znatnog poleta i velikog napretka historičara u istraživanju agrarnih odnosa u Dalmaciji tokom pedesetih, šezdesetih i ranih sedamdesetih godina, zanimanje historičara za ovo područje srednjovjekovne povijesti Dalmacije slabi te izuzev rijetke radove (npr. J. Jelaska) agrarnu problematiku gotovo da i ne nalazimo u najnovijoj historiografskoj produkciji.

Velike sinteze hrvatske srednjovjekovne povijesti počevši od djela Š. Ljubića, preko T. Smičiklasa i V. Klaića do F. Šišića, objelodanjene u polustoljetnom rasponu između 1864. i 1916. godine svojim su sadržajno-tematskim interesom i metodološkim postupcima uglavnom usmjerene k iscrpnom nizanju podataka iz oblasti političkog razvoja ne dodirujući ni u krajnje sažetim poglavljima o »unutrašnjem razvoju« ekonomski, napose agrarni aspekt hrvatske povijesti ili povijesti Dalmacije srednjovjekovnog razdoblja.¹

¹ Š. Ljubić, Pregled hrvatske povijesti, Rijeka 1864; T. Smičiklas, Poviest hrvatska, Zagreb 1882; V. Klaić, Povijest Hrvata, knj. I—II, Zagreb 1899—1904; F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1916.

Premda u odnosu na domete historiografije XIX. i početka XX. stoljeća predstavlja značajno tematsko proširenje na dotad nedodirnutu područja društvenog i gospodarskog razvoja, »Prošlost Dalmacije« G. Novaka krajnje se oskudno osvrće na agrarnu problematiku u okviru gospodarske prošlosti dalmatinskih komuna. Utvrđujući da »kmetova u mletačkoj Dalmaciji nije bilo« (str. 207), autor određuje kolonat suženom definicijom o isključivom obliku agrarno-proizvodnih odnosa između vlasnika i obrađivača zemlje, u potpunosti izostavljajući složeni sklop zemljišnih odnosa na udaljenijim područjima gradskih distrikata, poznatih pod nazivom dalmatinskog kmetstva.²

Nova metodološka usmjerenja najavio je prilog J. Tadića u Historiji naroda Jugoslavije. Razmatrajući dinamiku unutrašnjeg razvoja dalmatinskih gradova od XII. stoljeća do uspostave mletačke vlasti početkom XV. stoljeća, autor u sklopu osvrta na agrarni aspekt komunalne privrede upozorava na socijalnu strukturu vlasnika i obrađivača zemljišnog posjeda, elemente agrarne proizvodnje i vrste i opseg zakupne rente i obeza. Definiirajući kolonat kao osnovni agrarno-proizvodni odnos kojim »su obrađivana gotovo sva zemljišta na gradskom teritoriju«, Tadić ostavlja nerazjašnjeno pitanje rasprostranjenosti i važnosti kmetstva u agrarnoj proizvodnji u Dalmaciji.³

Gotovo potpuni nedostatak agrarne problematike prisutan je u radu M. Šunjića »Dalmacija u XV. stoljeću« (Sarajevo 1967). Svodeći osnovne oblike gospodarske upućenosti i prožimanje urbane i ruralne zajednice isključivo na vid »superiornosti« grada nad »seljačkom okolinom« (str. 261), autor ne samo da u cijelosti izostavlja pitanja kao što su npr. vlasnička struktura, proizvodne mogućnosti, tehnologija, opseg i oblici rente, klasni pokret na selu itd., već i podjelu na temeljne proizvodne odnose u dalmatinskom agraru, tj. težaštinu i kmetstvo.

Sadržajno iscrpniji i metodološki bogatiji prikaz agrarne problematike s obzirom na različitost agrarno-proizvodnih odnosa u dalmatinskoj težaštini i kmetstvu predstavlja poglavlje o gospodarskom razvitku Dalmacije do XV. stoljeća u sklopu sinteze »Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku« N. Klaić (Zagreb 1976). Utvrđujući geopriredna obilježja, povijesne preduvjete i stupanj nasljeđa antike, autorica analizira približno izjednačenu gospodarsko-društvenu strukturu dalmatinskih obalnih i otočnih komuna, uvjetovanu podjednakim nastankom gradskih distriktualnih područja, njegovom veličinom, kvalitetom zemljišta i kulturama koje se uzgajaju (str. 98—105). N. Klaić opširno razmatra elemente težaštine kao prevladavajućeg odnosa u vinogradarstvu, sklopljenog između pravno slobodnih stanovnika općine, tj. težaka i vlasnika zemlje (str. 105—113) te razlučuje ratarstvo i njemu pripadajuće kmetstvo kao drugi zaseban oblik agrarnih odnosa u udaljenijim dijelovima gradskih distrikata (str. 113—119).

Općenite preglede i priloge gospodarske, napose agrarne povijesti Hrvatske i Dalmacije obilježava različitost tematsko-sadržajnih interesa, dubine kronološkog i širine teritorijalnog zahvaćanja te nejednaka primjena suvremenih metodoloških postupaka. I dok su elementi agrarnog privređivanja i agrarno-proizvodnih odnosa s obzirom na primjenu različitih pravno-ekonomskih kriterija (vlasnička struktura, obradivost, veličina i smještaj posjeda, utjecaj antičkog kolonata i bizantske emfiteu-

² Sv. I, Zagreb 1944, 207—208.

³ Historija naroda Jugoslavije (dalje HNJ) sv. I, Zagreb 1953, 736—737.

ze itd.) uglavnom iscrpno obrađivani, veći dio radova tek je dodirnuo ostale aspekte agrarne problematike, čija se, ekonomski ne manje važna i istraživački privlačna pitanja poput gospodarske međuzavisnosti i prožimanja gradske i seoske privrede, proizvodne mogućnosti, agrarni postupci i tehnologija u svakodnevnom poljoprivrednim radovima i slično, nalaze zastupljeni tek kod nekolicine autora (Freidenberg, Raukar, Blagojević, Čremošnik).

N. Vučo u svom djelu »Privredna istorija Jugoslavije« (sv. I, Beograd 1947) na osnovi statutarnih odredbi dubrovačke i kotorske komune tek se u nekoliko redaka osvrće na agrarno-proizvodne odnose na ovim područjima. Prikazujući zakonske mjere »ograničenja i zabrane« podizanja novih vinograda radi zaštite veleposjedničkog »monopola« autor posjedovanje vinograda ograničava isključivo na sloj »kru-pnih zemljoposjednika i gradskog plemićkog staleža« (str. 115).

Načela i ustrojstvo srednjovjekovnog feudalnog gospodarstva predmet su iscrpnog razmatranja M. Mirkovića u okviru djela »Ekonomska historija Jugoslavije« (sv. I, Pula—Rijeka 1985²). Upozoravajući da ne postoji »čista feudalna formacija, kao jedini oblik agrarno-proizvodnih odnosa« (str. 205), autor, služeći se primjerom ekonomske organizacije trogirске komune XIII. stoljeća, utvrđuje »veliko šarenilo odnosa kmetskih, polukmetskih i kolonatskih, koji su stvoreni u posebnim uvjetima oskudice zemljišta, vinogradarske specijalizacije i ribarsko-pomorskih zanimanja« (str. 220) u Dalmaciji. Prikazujući nestajanje zavisnih »feudalnih odnosa« na području dalmatinskih komuna i Dubrovnika, autor posebno naglašava načelo neravnopravne podjele novostečenih zemljišnih posjeda gradskom patricijatu, pučanima i seljacima kao osnovni uzrok klasne podložnosti i egzistencijalne nesigurnosti seljačkog stanovništva (str. 209).

Premda je djelo S. Ožanića »Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti« (Split 1955) pretežno ograničeno na razmatranje perioda francuske i austrijske uprave, autor se osvrće i na agrarne odnose u vrijeme mletačke vlasti. Smatrajući da je »mletački gospodarski sustav« usmjeravao poljoprivredne odnose u Dalmaciji, autor utvrđuje agrarno-proizvodne odnose s obzirom na geografski smještaj dalmatinskih obalnih i otočnih gradova i oblasti.⁴

Jedan od rijetkih radova kojem je težište istraživanja proizvodni postupak u svakodnevnoj praksi vinogradarske djelatnosti predstavlja prilog G. Čremošnika »Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjeg veka«. Razmatrajući vrstu zemljišnih posjeda pogodnih za uzgoj vinove loze, novčanu vrijednost vinograda te agrarne postupke i metode obrađivanja s obzirom na redosljed vinogradarskih radova, autor je još davne 1933. godine upozorio na mogućnost istraživačkog korištenja kvantitativnih podataka iz notarskih ugovora.⁵

Izuzetno vrijedan prilog proučavanju različitih vidova svakodnevne agrarne prakse i proizvodnih odnosa predstavlja »Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji« M. Blagojevića (Beograd 1973), koji se, na osnovi izvorne građe dubrovačkog i kotorskog arhiva, u velikoj mjeri bavi agrarnim odnosima u južnom dijelu Dalmacije. Slično spomenutom prilogu G. Čremošnika, istraživački interes M. Blagojevića

⁴ Autor izdvaja: 1) zadarsku emfiteuzu u vječni nasljedni zakup, 2) šibensko i dalmatinsko kmetstvo, 3) splitsku težačku pogodbu, 4) općenito težaštvo na srednjodalmatinskim otocima, 5) kmetstvo u Boki Kotorskoj, 6) kmetstvo u Dalmatinskom zagorju (99—102).

⁵ Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLV, 1933, 1—38.

nije usmjeren na terminološko-pravno određivanje osnovnih elemenata agrarno-proizvodnih odnosa, već napose na način na koji se stanovništvo u srednjem vijeku bavilo zemljišnom djelatnošću. Iscrpno određujući vrste i način upotrebe oruđa za proizvodnju, vrste i obradivost površina, ratarske kulture, metode kultiviranja i održavanja poljoprivrednih površina te redoslijed i opseg zemljišnih radova, autor je, služeći se kvantitativnim podacima zakupničkih ugovora, prikazao proizvodne mogućnosti srednjovjekovnog zemljoradnika u razmjeru s opsegom obaveza i dobivenim proizvodnim rezultatima. Istraživanjem povijesti agrarnog svakodnevlja u srednjovjekovnoj Srbiji i na dubrovačkom području, Blagojević je otvorio pitanje svestranijeg proučavanja agrarne problematike primjenom raznovrsnih metodoloških postupaka i rješenja i za ostale agrarne cjeline istočnojadranskog prostora.

Utvrđivanju različitosti agrarno-proizvodnih odnosa u vinogradarstvu i poljodjelstvu Dalmacije u srednjem vijeku posvećeno je nekoliko djela i manjih priloga domaće historiografije. Tako je još 1920. godine M. Medini u radu »O postanku i razvoju kmetских i težačkih odnošaja u Dalmaciji« (Zadar 1920) pokušao odrediti osnovne pojmove i načela agrarno-proizvodnih odnosa u dalmatinskim komunama. Utvrdivši međutim da su težaština i kmetstvo »dvije potpuno različite ustanove«, autor je zaključkom da »se ne može biti težak, a i da nisi seljak, već gradski gospodin (dominus)« (str. 74) platio dug idealističkom pogledu historiografije na pravnu jednakost i harmoniju unutrašnjih odnosa u dalmatinskim komunalnim zajednicama. Razmatrajući, nadalje, prijelaz od »starohrvatskog seljačkog posjeda« u složenije »posjedovne forme«, tj. »zakup i emfiteuzu« (str. 27), Medini na osnovi usporedbe ugovornih zakupa i pravnog statusa obrađivača razlikuje agrarno-proizvodne odnose na područjima srednjovjekovnog Zadra, Splita, Dubrovnika i Kotora.

Smatrajući kolonat i kmetstvo jedinstvenim agrarno-proizvodnim odnosom u Dalmaciji, prilog A. Hribara »Kolonat ili težaština« predstavlja u odnosu na rezultate M. Medinija korak unatrag. Zanimljivo je, međutim, spomenuti zbroj utjecaja na »pravni, gospodarski i socijalni karakter kolonata«, u koji uvrštava »napučenost odnosnog kraja, vrstu kulture, a zatim mletačke, bizantske i turske zakone i običaje« te »pravne ustanove koje su se uvrijebile u narodu« (str. 8).⁶

Premda je osnovna tema rada M. Vlajinca »Značenje zгона i primena njegova u srednjovjekovnoj Srbiji pod Turcima i posle oslobođenja do naših dana«, autor se u nekoliko navrata osvrće na postojanje slične ustanove na području Dubrovnika u XV. i u okolici Knina početkom XVI. stoljeća (12 - 13, 32 -35).⁷

Stanoviti pomaci u istraživanju agrarnih odnosa u srednjovjekovnoj Dalmaciji zabilježeni su u pojedinačnim prikazima domaće i strane poslijeratne historiografije. Tako V. Babić u kraćoj raspravi informativno-preglednog karaktera razmatra osnovne elemente agrarnih zakupa na području dalmatinske komune u razvijenom srednjem vijeku. Utvrđujući društvenu strukturu zemljovlasnika i obrađivača, vrste zakupa i karakter zakupničkih ugovora, pravni status obrađivača te opseg radnih obaveza i visinu naturalno-novčane rente, autor upozorava na elemente istovjetnosti i različitosti agrarnog poslovanja među pojedinim dalmatinskim kopnenim i otočnim komunama.⁸

⁶ Agrarna biblioteka knj. 1, Zagreb 1923.

⁷ Srpski etnografski zbornik, knj. 49, 1932.

⁸ Zakupnički odnosi u Dalmaciji u 13. i 14. stoljeću, Nastavni vjesnik 1952, 256-265.

Vrijedan prilog proučavanju agrarnih odnosa u Dalmaciji, napose na području zadarskog distriktualnog zaleda, predstavlja rad M. Barade »Starohrvatska seoska zajednica« (Zagreb 1957). Iako je osnovni cilj autora određivanje »društvenog razvoja i proizvodno-društvenih odnosa« (6) unutar ustanova seoske zajednice, autor je, služeći se podacima običajnog prava Poljičkog statuta i Novigradskog zbornika utvrdio neke osnovne elemente agrarnih odnosa na kmetskoj zemlji.

Premda se rad sovjetskih historičara zasniva isključivo na upotrebi objavljene arhivske građe, što u stanovitoj mjeri ograničava njihove istraživačke domete, brojnost radova s područja agrarno-proizvodne problematike predstavlja značajan doprinos proučavanju gospodarske povijesti Dalmacije u srednjem vijeku.

Temeljeći većinu svojih zaključaka na objavljenim spisima zadarskih notara, Zadarskom katastru i običajnom pravu (Novigradski zakonik) M. M. Freidenberg u djelu »Dalmatinski gorod i ego seljskaja okruga v XIII—XIV vv«, te napose u prilogu »Dalmatinskoe krestjanstvo XIII—XIV vv« razmatra povijesnu (ne)povezanost između antičkog i srednjovjekovnog kolonata (str. 29). Kriterijem međusobnog razgraničenja agrarno-proizvodnih odnosa s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost na gradskim distriktualnim područjima, autor kolonata definira kao »posebni oblik feudalnog odnosa koji se oblikovao u blizini grada i pod utjecajem gradskih odnosa« (str. 31).⁹

Uz spomenuti prilog M. M. Freidenberga možemo izdvojiti još svega jedan rad posvećen međusobnim gospodarskim vezama gradske i seoske zajednice u Dalmaciji u srednjem vijeku. Prikazujući oblike i opseg približavanja i prožimanja dalmatinskih gradskih komuna i hrvatskih sela, T. Raukar se na primjeru zadarske općine osvrnuo i na ekonomski položaj dalmatinskog kmeta u vrijeme sazrijevanja društvenih procesa i postepenog zaoštavanja klasnih odnosa kasnosrednjovjekovne mletačke Dalmacije.¹⁰

Prilazeći isključivo s pravnog aspekta problemu »Diobe općinskih zemljišta na području kotorske, dubrovačke, trogirске, splitske, bračke i korčulanske komune u 14. i 15. stoljeću« L. Margetić utvrđuje značenje pojma dubrovačke »carine« s obzirom na pravno-vlasnička ovlaštenja i uvjete agrarnog zakupničkog odnosa.¹¹

Osim ovih radova koji su se problemom agrarnih odnosa u srednjovjekovnoj Dalmaciji bavili kao cjelinom, nemali broj radova posvećen je proučavanju agrarnih odnosa u pojedinim dalmatinskim komunama. Srednjovjekovna povijest Zadra razmatrana je u okviru više sinteza talijanske i domaće historiografije. Usprkos zanimanju i relativno velikom broju radova talijanskih povjesničara za srednjovjekovnu prošlost Zadra dometi talijanske historiografije objavljeni u sintezama najčešće su ostajali na razini političke povijesti grada s tek kraćim osvrtom na njegov unutrašnji društveni, gospodarski i kulturni razvoj.

⁹ Dalmatinski gorod..., Moskva 1969; Dalmatinskoe krestjanstvo..., Sovetskoe Slavanovedenie sv. 5, Moskva 1970, 24—35; Usporedi i: »Seljak i gradsko tržište u Dalmaciji od XIII do XV stoljeća« u kojem autor razmatra proizvodne mogućnosti, vrste i opseg poljoprivredne produkcije dalmatinskog sela u sklopu trgovinske razmjene sa gradskim i seoskim lokalnim tržištima, Zadarska revija (dalje: ZR), br. 3, 1970, 245—252.

¹⁰ Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1—2, 1974, 41—50.

¹¹ Starine JAZU, knj. 56, 1975, 5—36.

Tako V. Brunelli, razmatrajući društveno-ekonomski i kulturni razvoj Zadra u srednjem vijeku u sintezi »Storia della città di Zara« samo ukratko razlučuje terminološko-pravne elemente osnovnih grana agrarnog privređivanja i proizvodne odnose na području zadarskog kopnenog i otočnog distrikta.¹²

Nastavljajući se kronološki na V. Brunellia, talijanski povjesničar A. de Benvenuti razmatra povijest Zadra u vrijeme mletačkog vrhovništva. Premda je De Benvenuti unutrašnjem razvoju Zadra posvetio nešto više pažnje, agrarni aspekt komunalne privrede nije ni u ovom slučaju predmet autorove iscrpnije obrade.¹³

Sintezama hrvatske historiografije pod naslovom »Prošlost Zadra« najavljena su nova metodološka rješenja i tematsko-sadržajna proširenja u prikazivanju gospodarskog, društvenog i kulturnog razvoja Zadra. N. Klaić, razmatrajući sazrijevanje grada od bizantske teme i katepanata do zrele srednjovjekovne komune u svesku »Zadar u srednjem vijeku«, iscrpno prikazuje dvovrstnost agrarnih odnosa na području zadarske komune s obzirom na udaljenost distriktualnih područja, stupanj iskoristivosti zemljišnih površina i mogućnost pojedinih kultura. Upozoravajući na opseg širenja zemljišnog posjeda komune na udaljene dijelove kopnenog distrikta, autor napose naglašava ulogu zadarskog patricijata i samostana kao ekonomski najdjelatnijih činilaca agrarnog privređivanja u komuni (str. 377—415).¹⁴ Nova metodološko-sadržajna proširenja u prikazu gospodarskog i društvenog razvoja Zadra u vrijeme mletačke uprave u kasnom srednjem vijeku odlika su priloga T. Raukara u sklopu najnovijeg sveska navedene sinteze »Zadar pod mletačkom upravom« T. Raukara, I. Petriciola, F. Švelca i Š. Peričića. Razmatrajući na osnovi serija notarskih dokumenata razvoj gradske privrede od uspona prema zastoju u XV. i napose XVI. stoljeću, autor se u nekoliko navrata osvrće na stanje zemljišne proizvodnje i agrarnih odnosa u selima zadarskog distrikta. Ne zadržavajući se isključivo na utvrđivanju pravno-ekonomskih kategorija agrarno-proizvodnih odnosa raščlanjivanjem težačko-kmetских zakupnih ugovora prikazuje opseg proizvodnje, raspored agrarnih kultura i ekonomsku vrijednost obrađivačeva rada. Kratkim osvrtom na društvenu organizaciju seoskog stanovništva te primjere udruživanja težaka ili seljaka u »societates habitandi«, autor upozorava i na neke elemente svakodnevnja seoskog stanovništva (str. 80—85, 113—116). Napose zanimljivo poglavlje predstavlja razmatranje agrarne proizvodnje i odnosa u zadarskom kopnenom i otočnom distriktu u vrijeme mletačko-turskih ratova XVI. stoljeća. Izvornom arhivskom gradom potkrepljujući zaključke o usporednosti i ovisnosti društveno-gospodarskog, napose agrarnog razvoja u skladu s prisutnošću ili povlačenjem turskog faktora, elementarnih nepogoda i kužnih pošasti kao temeljnih faktora destabilizacije, Raukar je upozorio na mogućnosti novog metodološko-sadržajnog pristupa istraživanju gospodarskog, a napose zemljišnog razvoja dalmatinskih gradova u historiografski gotovo zanemarenom razdoblju od XVI. do XVIII. stoljeća (str. 244—254).¹⁵

¹² Trieste 1974², 545—549.

¹³ Storia di Zara dal 1409 al 1797, Milano 1944, 338—346.

¹⁴ N. Klaić — I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, Prošlost Zadra, sv. II, Zadar 1976, 377—415.

¹⁵ Prošlost Zadra, sv. III, Zadar 1987, 80—85, 113—116, 244—254; Usporedi i rad T. Raukara Zadar u XV stoljeću — ekonomski razvoj i društveni odnosi, Zagreb 1977, 80—196.

Brojnim pojedinačnim priložima domaće i strane (sovjetske) historiografije osvijetljeni su različiti aspekti gospodarske, napose agrarne povijesti Zadra u srednjem vijeku.

Analizirajući aspekte agrarne problematike iz »Statuta zadarske komune iz 1305. godine« I. Beuc određuje kategorije stanovništva distrikta s obzirom na mjesto stanovanja i pravni položaj obrađivača zemljišnog posjeda. Upozoravajući da su postojali »trojaki oblici obrađivanja tuđe zemlje« (str. 565), autor se napose zadržava na kmetskoj pogodbi, pri čemu »osobe koje su sklopile takvu pogodbu, nazivale su se villani, tj. kmetovi« (str. 567). Beuc se u prikazivanju oblika kmetske pogodbe te obveza i dužnosti kmeta služi usporedbom s Novigradskim zbornikom i Zadarskim katastikom iscrpno utvrđujući karakteristične uvjete kmetskog odnosa (str. 572—573).¹⁶

Radovima I. Grgića prošireno je poznavanje agrarnih odnosa u srednjovjekovnom Zadru. Baveći se u raspravi »Pabirci po dalmatinskoj agrarnoj historiji — o jednoj staroj feudalnoj instituciji« terminološkim određenjem i pravnim tumačenjem ustanove zгона kao »najstarije feudalne agrarne institucije« (str. 124), autor donosi kasnije osporavan zaključak »da je za kmeta, koji je držao pun ždrijev, zgon iznosio najmanje četiri gonjaja«.¹⁷

U radu »Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736/1740. godine« I. Grgić razmatra osnovne elemente zaoštavanja klasnih odnosa između zemljovlasnika i obrađivača zemlje počevši od polovine XVI. stoljeća na području zadarskoga kopnenog zaleđa.¹⁸

Problem zemljišnih posjeda feudalnog karaktera u zadarskom kopnenom zaleđu predmet je radova S. Antoljaka. Tako u prilogu »Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra« autor razmatra proces širenja i sužavanja zemljišnih posjeda hrvatskog plemstva od 12. do 17. stoljeća,¹⁹ dok u tekstu »Nekoliko primjera o postojanju feuda u zadarskoj kopnenoj regiji iza 1409. godine — prilog razvoju feudalizma u Dalmaciji tokom 15. stoljeća«, utvrđuje nastanak i razvoj novoformiranih vojničkih feuda te društvenu strukturu i porijeklo njihovih vlasnika i obveznika mletačke vojne službe — feudatara (str. 157—174).²⁰

N. Čolak autor je više priloga o gospodarskom razvoju Zadra i Dalmacije u srednjem vijeku. Temeljeći svoja zapažanja na poveljama i darovnicama iz razdoblja hrvatske narodne dinastije, autor u prilogu »Poljoprivreda zadarske komune u ranom srednjem vijeku« kronološkim redom razmatra smještaj, raširenost i vrste zemljišnog posjeda zadarskog patricijata i crkvenih ustanova u XI. i XII. stoljeću. Premda je zapazio neke značajne osobitosti agrarno-proizvodnih odnosa na području zadarske komune (utjecaj antičke baštine, bizantska emfiteuza, pravni status

¹⁶ Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci (dalje: Vjesnik HARiP), knj. 2, 1954, 491—781.

¹⁷ ZR br. 3, 1954, 124—133; usporedi kritiku T. Raukara u: »O izvorima i historiografiji za povijest Zadra u XV. stoljeću«, Historijski zbornik (dalje: HZ), god. XXXI—XXXII, 1978—79, 298.

¹⁸ Radovi Instituta JAZU u Zadru (dalje: RI JAZU), knj. 6—7, 1960, 551—603.

¹⁹ RI JAZU, knj. 9, 1962, 55—115.

²⁰ Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (dalje: RFF), knj. 7, 1976—77, 157—174; usporedi i: Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu (1435), Starine JAZU, knj. 49, 1959, 227—234.

obrađivača), autor ipak pretenciozno zaključuje »da je proizvodni standard komune bio već u to doba na znatno većoj visini, nego što je bio na susjednom hrvatskom području, možda čak i viši nego u cijeloj zapadnoj Evropi« te se »tako može objasniti činjenica da je najmoćniji vladar srednjeg vijeka na zapadu Karlo Veliki još spavao na slami, a zadarski prior Andrija samo sto godina iza njega sjedio na srebrnoj stolici« (str. 188).²¹ Stanovite proturječnosti između njezga mogućnosti korištenja sačuvanih izvora i istraživačkog zaključivanja primjetne su i u slijedećem prilogu N. Čolaka »Zemljišni posjedi zadarske komune u 12. stoljeću«. Premda na više mjesta ističe da su »sačuvana vrela i za ovo stoljeće u tolikoj mjeri oskudna da nam pružaju tek fragmentarnu sliku zemljišnih posjeda zadarske komune... a daleko smo od toga da možemo rekonstruirati sliku zadarskog agrara i uopće stanje zadarske poljoprivrede« (str. 367), ipak ističe i da su »vrela koja nam osvjetljavaju poljoprivredu zadarske komune u ovom stoljeću u tolikoj mjeri sačuvana da možemo gotovo individualno pratiti pojavu svakog pojedinog zemljišta, ledine, šume, vinograda, masline, voćke, zdenca, potoka, itd.« (str. 393).²²

Proces širenja zemljišnog posjeda zadarskih benediktinki vladarsko-plemičkim darovnicama, zavještanjima i kupnjom agrarne površine u zadarskom kopnenom ili otočnom distriktu te osnovne oblike agrarno-proizvodnih odnosa na samostanskom posjedu prikazao je E. Peričić u prilogu »Samostan sv. Marije u Zadru od njegova osnutka do danas«.²³

Uz M. M. Freidenberga, drugi predstavnik sovjetske historiografije V. Zaharov u svojim se radovima bavi isključivo razvojem agrarnih odnosa na području srednjovjekovnog Zadra. U prilogu »K voprosu o formirovanii krupnoga feudalnogo zemlevladenija v zadarskom distrikte X—XIV vekov« autor razmatra postepeno nastajanje i razvoj velikog zemljišnog posjeda s obzirom na vlasničku strukturu zemljoposjednika.²⁴ Uzimajući u obzir građu XI. i XII. stoljeća isti autor u radu »K voprosu o krestjanskom zemlevladenii v zadarskom distrikte v XI—XII vv.« analizira proces prijelaza zemljišnog posjeda slobodnog seljaštva u ruke »svjetovnih i crkvenih zemljoposjednika« (str. 19).²⁵ Proučavajući razvoj i prevladavanje prirodne rente na zemljišnim posjedima u zadarskom distriktu u prilogu »O zemelnoj rente v zadarskom distrikte XIII—XIV vv.« objašnjava njezinu nezamjenljivost novčanom rentom pojačanom potražnjom za seosko-agrarnim proizvodima namijenjenim »udovoljavanju potreba grada, a također i za izvoz« (str. 43).²⁶

²¹ RI JAZU, knj. 9, 1962, 163–188; usporedi i kritiku u: Klaić—Petrićoli, nav. dj., 30–31.

²² RI JAZU, knj. 10, 1963, 367–394; usporedi ocjenu u Klaić—Petrićoli, nav. dj., 31.

²³ RI JAZU, knj. 13–14, 1967, 32–61.

²⁴ Sovetskoe slavianovedenie, Minsk (dalje: Sov. Sl.) 1969, 603–609.

²⁵ Voprosi istorii Slavjan, Voronež (dalje: VIS), knj. 3, 1970, 15–21.

²⁶ Slavjane i Rossija, Moskva 1972, 41–44; usporedi i druge priloge o agrarnoj povijesti u Dalmaciji i na zadarskom području: Vnutrennjaja kolonizacija v Dalmaciji v XIII—XV vv i ee socialno-ekonomičeskie posledstvija, VIS, knj. 5, 1977; »K istorii emfitevsisa v Dalmaciji XIII—XIV vv«, Sov. Sl., knj. 4, 1977, 57–65; K voprosu ob agrarnyh otnošenijah v zadarskom okruge v XIII—XIV vv, VIS, knj. 2, 1966; Agrarnye otnošenija v zadarskom distrikte v X—XIV vv (Iz istorii socialno-ekonomičeskogo razvitja srednevekovnoj Dalmacii), Voronež 1970; prikazi: Novšie raboty horvatskih i sovjetskih istorikov ob agrarnyh otnošenijah v zadarskom distrikte X—XIV vv, Sov. Sl., knj. 4, 1969, 97–100; Jugoslavskaja i sovjetskaja istoriografija o tak nazyvajemih kmetskih otnošenijah v Dalmaciji XIII—XIV vekov, Iz istorii balkanskih stran, Krasnodar 1975, 93–110.

Pristupajući ocjeni agrarno-proizvodnih odnosa i osnovnih oblika privređivanja na području zadarskog kopnenog distrikta M. M. Freidenberg nastoji na osnovi usporednih razmatranja ostalih dalmatinskih komuna utvrditi osnovna načela dalmatinskog kolonata i kmetstva u razdoblju razvijenog srednjeg vijeka.²⁷

Zanimljiva istraživačka diskusija razvila se u povodu objavljivanja tzv. Vranskog zakonika, spomenika običajnog prava s područja zadarskog zaleđa, koji je objavio M. M. Freidenberg. Uspoređujući propise Vranskog zakonika s odredbama ostalih istarsko-dalmatinskih običajnih prava (Kastavski, Poljički, Novigradski) Freidenberg razmatra agrarno-proizvodne odnose na području vranskog distrikta. Nastojeći odgovoriti na istraživačko pitanje »kojoj kategoriji pripada vranski vilan« (str. 330), utvrđuje da je »u osnovi vranski vilan... tipičan kmet« i da postojanje rente uobičajene za kmetove »četvrtine i desetine« u Vranskom zakoniku »upravo to potvrđuje« (str. 331).²⁸

Nadovezujući se na Freidenberga T. Raukar u radu »Marginalija uz novootkriveni 'Vranski zakonik' iz 1454. godine« upozorava na jezično-stilske i sadržajne osobitosti jedinog sačuvanog dijela Vranskog zakonika iz XV. stoljeća i uspoređuje ga s prijepisom iz prve polovine XVIII. stoljeća, koji je poslužio za njegovo objavljivanje.²⁹

Na Freidenbergov i Raukarov prilog o Vranskom zakoniku nadovezuje se rad S. Antoljaka »Vransko običajno pravo« u kojem autor, objavljujući nepoznat prijepis Vranskog zakonika iz Luciusove ostavštine u Splitu raspravlja o terminološko-pravnom određenju pojma obrađivača zemljišnog posjeda vranskog distrikta te na osnovi notarskih dokumenata zadarskog arhiva određuje različitosti između pojmova villana, vilika, morlaka i vlaha.³⁰

Premda je gospodarsko-društveni i kulturni razvoj zadarske kopnene okolice i otoka najčešće obrađivan u sklopu povijesti Zadra, pojedini historiografski prilozi osvjetljaju agrarnu praksu i proizvodne odnose u tim krajevima tokom njihove srednjovjekovne prošlosti.

Tako T. Raukar na osnovi dotad neupotrijebljene građe Historijskog arhiva u Zadru u prilogu »Ekonomski odnosi na posjedima rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću« razmatra strukturu rogovskog vlastelinstva s obzirom na karakter kmetских obaveza na zgonu, vlasništva i načina upotrebe pašnjaka, gajeva i šuma te opsega žitne proizvodnje i trgovine u XV i XVI stoljeću.³¹

Baveći se toponomastikom i demografskim razvojem otoka Iža od XIII. stoljeća do danas V. Cvitanović upozorava na vlasničku strukturu i agrarno-proizvodne odnose na njemu tokom srednjeg vijeka (str. 73—74).³²

Preživjelim oblicima »starog hrvatskog rodovskog uređenja« na obližnjim zadarskim otocima bavi se I. Grgić u prilogu »Didići na Ugljanu«, u kojem na osnovi notarskih ugovora iz razdoblja od XVI. do XVIII. stoljeća prikazuje proces

²⁷ Seljaštvo zadarskog područja, Rad JAZU, knj. 369, 1975, 117—138.

²⁸ Vranski zakonik (novi spomenik hrvatskog običajnog prava), RI JAZU, 1971, 323—341.

²⁹ HZ god. XXV—XXVI, 1972—73, 369—375.

³⁰ RFF, knj. 8, 1978/79, 167—220.

³¹ HZ, god. XXIII—XXIV, 1970—71, 215—264.

³² Otoci Iž i Premuda, RI JAZU, knj. 1, 1954.

postepenog prijelaza individualnog zemljišnog posjeda otočnih »plemenitaša« didića »u ruke zadarske gospode i crkve« (str. 286).³³

Baveći se odnosima kolonata na Silbi u razdoblju XVIII. i XIX. stoljeća P. Starešina se u nekoliko redaka osvrće i na zakupljivanje otoka od zadarskih patricija u XIV. stoljeću.³⁴

Srednjovjekovna povijest Šibenika i okolice jedno je od slabije obrađivanih područja u nizu dalmatinskih obalno-otočnih komuna. Sinteze i zbornici povijesti Šibenika,³⁵ ograničeni na prikazivanje političke i kulturne povijesti grada, gotovo da i nisu dotakli društveni i gospodarski, a napose agrarni razvoj Šibenika te se stoga prikaz zemljišnih odnosa na području šibenskoga srednjovjekovnog distrikta ograničava na svega nekoliko radova.

Premda djelo K. Stošića »Sela šibenskog kotara« u mnogo čemu odražava metodološko-tematsku ograničenost lokalne historiografske djelatnosti, valja naglasiti da ono do danas predstavlja jedini iscrpniji prilog povijesti šibenske seoske okolice. Prikazujući kretanja stanovništva i kulturno-povijesne zanimljivosti šibenskog sela, autor upozorava i na neke oblike agrarne djelatnosti pojedinih dijelova šibenskog kotara.³⁶

Prikazujući sudski spor iz XVIII. i XIX. stoljeća zbog feudalnih obveza težaka šibenske okolice A. Mitrović u prilogu »Feudalno pravo u Dalmaciji« razmatra i proces naseljavanja i početke agrarnog privređivanja u rogozničko-primoštenskom prostoru u razdoblju nastupanja mletačke vlasti 1421. godine.³⁷

Nastanak i razvoj kmetских odnosa na zemljišnim posjedima šibenske općine te proces postepenog zaoštavanja klasnih odnosa i prve agrarne sukobe murterskih seljaka i šibenskog plemstva obrađuje B. Dulibić u prilogu »Borba murterskih seljaka za staro pravo«,³⁸ dok se J. Soldo u radnji »Agrarni odnosi na otoku Žirju (od XVII do XIX stoljeća)« ukratko osvrće na oblike agrarno-zakupnih ugovora na području šibenskog otočja.³⁹

Slično šibenskom, prostor srednjovjekovne trogirске općine krajnje je rijetko zastupljen u radovima historičara ekonomske, napose agrarne povijesti dalmatinskih komuna. Stoga prilog M. Mirkovića »O ekonomskim odnosima u Trogiru«, napisan 1951. godine, predstavlja, i pored zastarjelosti zaključaka i informativnog karaktera razmatranja agrarnog vida komunalnog gospodarstva, značajan poticaj metodološko-tematski svestranijem istraživanju ekonomske povijesti srednjovjekovnog Trogira.⁴⁰

Društvenom i gospodarskom poviješću srednjovjekovnog Trogira bavio se i već spomenuti sovjetski povjesničar M. M. Freidenberg.⁴¹

³³ ZR, br. 4, 1956, 284—286.

³⁴ Kolonat na Silbi, RI JAZU, knj. 20, 1973, 323—341.

³⁵ S. Grubišić, Povijest Šibenika, Pos. izd. Muzeja grada Šibenika, sv. 4, 1974; Šibenik — Spomen zbornik o 900. obljetnici, Pos. izd. Muzeja grada Šibenika, sv. 1, 1976.

³⁶ Šibenik 1941.

³⁷ Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, god. XXXIV, 1908, 401—412.

³⁸ Šibenska revija, br. 4—5, 1955, 58—70.

³⁹ Grada za gospodarsku povijest Hrvatske (dalje: Grada), knj. 16, Zagreb 1973.

⁴⁰ HZ, god. IV, 1951, 21—54.

⁴¹ Remeslo v Trogire v XIII v, Učenie zapiski Velikoluškogo pedagogičeskogo instituta, Velikie Luki 1964; O socialnoj strukturi Trogira v XIII v., Učenie zapiski instituta Slavinovedenia, knj. XXX, Moskva 1966.

Nešto više podataka o zemljišnim posjedima trogirске općine i plemstva sadržano je u radovima V. Omašića i I. Babića posvećenim srednjovjekovnoj povijesti prostora između Trogira i Splita.

U kulturno-historijskoj studiji »Prostor između Trogira i Splita« I. Babić prati postepeni proces širenja teritorija splitske i trogirске komune, vlasničku strukturu posjednika, važnost pojedinih oblika agrarnog privređivanja te »vlasničke odnose i upravljanje zemljom«, utvrđujući da »kao dominantan odnos iz grada nameće se kolonat — zakupnički položaj seljaka u odnosu na posjednika« (str. 74).⁴²

Razmatrajući društveno-gospodarske odnose na području Dilata i Podmorja do XIV. stoljeća, V. Omašić u »Povijesti Kaštela« također utvrđuje porijeklo i razvoj kolonatskog sustava u agrarno-proizvodnim odnosima. Upozoravajući da je »na početku 13. stoljeća kolonatski sustav već uvelike učvršćen« (str. 109), autor ga definira kao »proizvodni odnos« koji je »postojao i u ranijim stoljećima razvijajući se na tradiciji antičkog kolonata i bizantske emfiteuze« (str. 109).⁴³

Za razliku od malog broja radova posvećenih srednjovjekovnom agraru šibenske i trogirске komune, agrarna praksa i proizvodni odnosi na prostoru uskoga splitskog distrikta ipak su nešto više zastupljeni u istraživanju ekonomske povijesti ovog područja.

Sinteza »Povijest Splita« G. Novaka sadrži zasebna poglavlja o gospodarskom razvoju splitske komune u razdoblju ranog i razvijenog srednjeg vijeka. Razmatrajući ukratko postepeni proces širenja zemljoposjeda splitskih crkvenih ustanova i svjetovnih osoba na teritorij hrvatskog zaleđa, oblike poljoprivredne djelatnosti i proizvodne snage u ranom srednjem vijeku, autor upozorava na različite mogućnosti iskorištavanja zemljišnih posjeda.⁴⁴

Razmatrajući ukratko »razvoj klasnih odnosa u Splitu do kraja XIV stoljeća« M. Brandt u radu »Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća« uzima kao osnovni kriterij određivanja tipova agrarno-proizvodnih odnosa na zemljišnom posjedu splitske općine, vlasničku pripadnost i oblik najamnog ugovora između vlasnika i obrađivača.⁴⁵

Vrijedan prilog poznavanju zemljišnih posjeda splitske nadbiskupije u XIV. stoljeću predstavlja rad L. Katića »Reambulacija dobara splitske nadbiskupije 1397. godine« u kojem autor, služeći se reambulacijom nastalom zbog nesuglasica splitske nadbiskupije i komune oko posjeda u Solinu, razmatra smještaj, površinu, prihod i opseg težačkih podavanja na zemljišnim posjedima splitske nadbiskupije u splitskoj i trogirskoj okolici i na otoku Braču.⁴⁶

Analizirajući »Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine« V. Cvitanić se osvrće i na oblike agrarnog privređivanja u Splitu u XIV. stoljeću. Autor razmatra agrarno-proizvodne odnose na području splitskog kopnenog i otočnog

⁴² Izdanja Muzeja grada Trogira, Trogir 1984.

⁴³ Split 1986; usporedi i: Sukobi trogirskih zemljoposjednika i kaštelanskih težaka za vrijeme mletačke vlasti, JIČ br. 3—4, 1974, str. 123—146; Prilog proučavanju težačkog pokreta u Dalmaciji (Parnice 1697—1702. godine između kaštelanskih težaka i trogirskih zemljoposjednika), Izdanja Historijskog arhiva u Splitu, sv. 7, 1969, 143—210.

⁴⁴ Sv. I, Zagreb 1957; autor razlikuje obrađivanje zemljišta: a) pomoću ropske radne snage, b) kolonatskim odnosom, c) samostalnim radom vlasnika zemljišnog posjeda (str. 411).

⁴⁵ Zagreb 1955, 183—184.

⁴⁶ Starohrvatska prosvjeta (dalje: SHP), III. ser., sv. 5, 1956, 135—177.

distrikta utvrđujući da »za XIV stoljeće možemo kazati da karakteristično stanovništvo distrikta« čine »seljaci u kolonatskom odnosu, a stanovništvo splitskih vanjskih posjeda, osim na Braču, seljaci u čisto feudalnom kmetskom odnosu« (str. 44). Nastavljajući se na tezu M. Brandta o trojakom obliku agrarno-proizvodnih odnosa, autor upozorava na postepen prijelaz »ličnog odnosa između vlasnika zemlje i obrađivača« u »nasljedno-zakupni odnos između njihovih potomaka« (str. 46), pri čemu »ugovor nije nipošto bio potpuno slobodan, jer su svi uslovi obrade propisani statutom« (str. 46—47).⁴⁷

»Splitsko polje za turskih vremena« (Split 1985) J. Jelaske jedan je od najnovijih priloga domaće historiografije istraživanju agrarnih odnosa u Dalmaciji u razdoblju XV—XVI. stoljeća. Iscrpno razmatrajući nastanak i proširenje zemljišnih posjeda splitskih crkvenih ustanova, plemstva, pučana i stranaca autor utvrđuje opseg sužavanja i promjene omjera između svjetovnog i crkvenog posjeda u vrijeme turskih provala. Raspravljajući o pravnom određenju agrarno-proizvodnih odnosa autor se slijedeći A. Cvitanića odlučuje za »dalmatinski kolonat« kao najbolji naziv za posebnost feudalnih odnosa u kontinentalnom zaleđu dalmatinskih gradova.

U radovima sovjetskog povjesničara A. J. Moskalenka sadržana su brojna pitanja privrednog i društvenog razvoja splitskog područja u XIII. i XIV. stoljeću.⁴⁸

Svakodnevije agrarne prakse i proizvodni odnosi na srednjodalmatinskim otocima tek su usputan predmet istraživanja relativno manjeg broja sinteza i pojedinačnih priloga o njihovoj srednjovjekovnoj povijesti.

»Hvar kroz stoljeća« G. Novaka do danas je jedini iscrpniji pregled povijesnog razvoja ovog otoka. Razmatrajući unutrašnje prilike u hvarskoj komuni u srednjem vijeku, autor se ukratko osvrće na važnost pojedinih oblika agrarnog privređivanja, napose vinogradarstva i maslinarstva za opći ekonomski razvoj otoka te određuje pravno-ekonomska obilježja kolonata kao temeljnog agrarno-proizvodnog odnosa između vlasnika i obrađivača zemljišnog posjeda.⁴⁹

Podjeljivanje općinske zemlje hvarskim zemljoposjednicima kao osobiti oblik zemljo vlasničkih odnosa na otoku Hvaru u razdoblju od XIV. do XVIII. stoljeća prikazuje N. Duboković u prilogu »Stvaranje i razvoj jednog zemljišnog posjeda na Hvaru«.⁵⁰

Razmatrajući privredne prilike na otoku Braču u vrijeme »autonomne bračke komune« i »mletačke vladavine« D. Vrsalović se osvrće na osnovne oblike agrarne privrede (vinogradarstvo, maslinarstvo), mogućnosti i opseg ratarske proizvodnje, vrste ratarskih kultura te vlasničku strukturu i agrarno-proizvodne odnose na bračkim zemljišnim posjedima.⁵¹

⁴⁷ Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 16, 1964.

⁴⁸ Remeslo i promysli v. g. Splita v XIII—XIV vv., Trudi istoriko-filologičeskogo fakulteta voronežskogo gosudarstvennogo univerziteta sv. 38, 1955, 45—62; K voprosu o socialjno-ekonomičeskijh otnošenijah v Splite v XIV v., Vizantijskij vremenik sv. XIII, 1958, 136—161; Danne hroniki Fomy splitskogo o klassovoj borbe v Splite v konce XII — pervoj polovine XIII v., Slavijanski zbornik I, Voronež 1958, 31—41; Kto takie »laboratory« v Dalmacii XIII—XIV vv., Slavjane i Rossija, Moskva 1972, 50—54.

⁴⁹ Djela Historijskog arhiva u Hvaru, sv. I, 1960.

⁵⁰ Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku (dalje: Anali HI JAZU), knj. 4 - 5, 1956, 659—672.

⁵¹ Povijest otoka Brača, Brački zbornik, sv. 6, 1968, 115—124, 241—244.

U prilogima »Agrarnopravni odnosi na otoku Braču u srednjem vijeku« i »Srednjovjekovni statut Bračke komune iz 1305. godine« A. Cvitanić, vraćajući se na zaključke iznesene analizom splitskoga srednjovjekovnog statuta, upozorava na pravno-ekonomske osobitosti agrarnih ugovora u Dalmaciji u usporedbi sa zapadnoevropskim feudalnim sistemom.⁵²

Premda je pregled povijesti otoka Korčule »Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. godine« V. Foretića uglavnom usmjeren na politički i društveni razvoj otoka, autor u poglavlju o »unutrašnjim prilikama« ukratko prikazuje agrarno-proizvodne odnose u korčulanskoj komuni s obzirom na karakter obrađivanih površina, vrste i opseg kolonatskih obaveza te strukturu vlasnika tamošnjih zemljišnih posjeda.⁵³

Nastankom, razvojem i proizvodnom strukturom zemljišnog posjeda korčulanskog plemića Ljudevita Žilkovića sredinom XVI. stoljeća bavi se A. Kapor u prilogu »Jedan poljoprivredni posjed na otoku Korčuli u XVI stoljeću«.⁵⁴

U uvodu u prijevod Statuta grada Korčule iz 1214. godine A. Cvitanić se u nekoliko redaka osvrće na statutarne odredbe u vezi s agrarno-proizvodnim i posjedovnim odnosima na otoku u srednjem vijeku. Utvrđujući da je sama komuna bila zainteresirana za izravno reguliranje pravnih odnosa u poljoprivredi, autor smatra da je i ovdje, kao i u drugim dalmatinskim statutima, dalmatinski kolonat tretiran kao javnopravni proizvodni odnos između obrađivača i vlasnika zemljišnog posjeda (str. XXXIII).⁵⁵

Kratak osvrt G. Novaka na vlasničku strukturu otočnih zemljoposjednika, pravni položaj obrađivača zemljišnog posjeda te osnovne elemente kolonatskog odnosa u sklopu pregleda povijesti Visa dosad je jedino upozoravanje na agrarni aspekt gospodarske povijesti ovog otoka u srednjem vijeku.⁵⁶

Srednjovjekovna prošlost poljičke općine, napose njezin politički razvoj i posebnosti unutrašnjeg društvenog uređenja privlačili su pažnju kako domaće tako i strane (sovjetske) historiografije. Razmatrajući, međutim, poglavito društvene i pravne odnose te položaj pojedinih slojeva stanovništva, povjesničari nisu ulazili u sadržajno raznovrsniju problematiku svakodnevne agrarne prakse srednjovjekovnih Poljica, osim ekonomsko-pravnih elemenata proizvodnih odnosa.

Idealistički pristup društvenom uređenju i odnosima unutar društvenih struktura u Poljicama prisutan je u radu S. Kaštelana »Povijesni ulomci iz bivše Slobodne općine — Republike Poljica« (Split 1940), u kojoj autor odriče bilo kakvo postojanje zavisnog stanovništva i feudalnih proizvodnih odnosa na tlu srednjovjekovnih Poljica.

Utvrđivanje društvenih tipova i posebnosti zavisnog i slobodnog seljačkog stanovništva Poljica predmet je opsežne studije B. D. Grekova o društvenim

⁵² Agrarnopravni odnosi..., Zbornik radova iz pravne istorije posvećen A. Vajsu, Beograd 1966, 131—142; Srednjovjekovni statut..., Brački zbornik, sv. 7, 1968, 27—28; usporedi i: Karakteristike statutarne uređenja srednjovjekovne Bračke komune, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 3—4, 1962, 199—207.

⁵³ Djela JAZU, knj. 36, 1940, 267—282.

⁵⁴ Anali HI JAZU, knj. 11—12, 1962—1963, 207—223.

⁵⁵ Cvitanić, Korčulanski statut, nav. dj.

⁵⁶ Otok Vis u srednjem vijeku, SHP, III. ser., sv. 3, 1954, 123—127.

odnosima u »Starohrvatskoj republici Poljica« u razdoblju od XV. do XVII. stoljeća.⁵⁷

Jedini radovi koji razmatraju stvarnu agrarnu praksu na području poljičke općine u srednjem vijeku su prilozi L. Katića »Četiri poljičke isprave iz XIV stoljeća« i »Dvije poljičke isprave iz XV stoljeća« u kojima autor na osnovi sudskih isprava razmatra proces širenja zemljišnih posjeda Poljičke općine prema Splitskom polju.⁵⁸

A. Cvitanić u prilogu »Slavenski pravni elementi u statutarnom uređenju Poljica, Brača i Splita« upozorava na zaostatke slavenskoga pravnog elementa u oblikovanju društvene strukture i agrarno-proizvodnih odnosa na području Poljica, te bračke i splitske komune,⁵⁹ dok se J. Marušić u tekstu »O agrarno-pravnim pitanjima i društvenom uređenju Poljica« bavi udjelom zavisnih seljaka — kmetova u strukturi stanovništva srednjovjekovnih Poljica.⁶⁰

Vrijedan doprinos proučavanju povijesti Poljica predstavljaju prilozi M. Pere o razvoju i unutrašnjem društveno-pravnom i gospodarskom ustrojstvu općine u svjetlu odredaba Poljičkog statuta. Razmatrajući društvenu i privrednu strukturu Poljica, autor upozorava na postepeni proces prodiranja feudalnih odnosa u oblasti bliže splitskom zaleđu (str. 119) te izdvajanje poljičkog stanovništva s obzirom na društveno-pravnu podijeljenost (str. 120, 133—172). Prilazeći problemu agrarno-proizvodnih odnosa isključivo s pravnog aspekta, Pera uspoređuje obilježja kolonatskog odnosa u poljičkom i na splitskom području, te, nadovezujući se na radove A. Cvitanića, utvrđuje njihovu istovjetnost u gotovo svim kategorijama (odnos i pravni položaj vlasnika i obradivača, uvjeti zakupa, vrste i opseg obaveza itd.) (str. 325—329).⁶¹

Nasuprot brojnim radovima za područje Poljičke općine, prilog J. A. Solde jedini je prilog koji se, u sklopu razmatranja agrarnih i društvenih odnosa u Gornjem Makarskom primorju u razdoblju od druge polovine XVI. do sredine XIX. stoljeća, ukratko osvrće i na strukturu zemljoposjednika iz ranijih stoljeća, prateći napose proces nastanka i širenja zemljišnog posjeda franjevačkog samostana u Zaostrogu.⁶²

Zbog njegove izuzetne uloge u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj prošlosti naših zemalja, različitim aspektima povijesti Dubrovnika posvećeno je više radova nego bilo kojem drugom dalmatinskom gradu. Stoga je i problem znanstvenog objašnjenja povijesnog nastanka, razvoja i ekonomsko-pravnog karaktera i značenja

⁵⁷ Die altkroatische Republik Poljica (Studien zur Geschichte der gesellschaftlichen Verhältnisse der Poljica von 15. bis 17. Jahrhundert), Berlin 1961.

⁵⁸ Četiri . . . , Anali HI JAZU, sv. 2, 1953, 87—100; Dvije . . . , SHP, III. ser., sv. 8—9, 1963, 233—244.

⁵⁹ Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, knj. I, 1963, 35—58.

⁶⁰ Poljički zbornik, knj. 1, 1968, 181—203; usporedi i: Neki primjeri i značajke samoupravljanja u ekonomsko-društvenom životu poljičkih sela (i katuna). Poljički zbornik, knj. 2, 1971, 93—115; o agrarno-proizvodnim odnosima u Poljičkoj komuni usporedi i prilog A. Laušića »Prilog proučavanju staleskih razlika i društveno-gospodarskih odnosa u srednjovjekovnim Poljicama«, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, knj. 15, 1982, 5—32.

⁶¹ Vidi bilj. 19 Pera—Junković, Poljički statut, nav. dj.

⁶² Prilozi proučavanju agrarno-društvenih odnosa u Gornjem Primorju od XVI do polovine XIX stoljeća, Makarski zbornik, knj. 1, 1970, 337—380.

agrarne prakse i proizvodnih odnosa na području dubrovačke komune zastupljen u brojnim djelima počevši od političkih spisa, stranačkih programa i rasprava XIX. stoljeća, čiji znanstveni izraz najčešće ne prelazi okvire uskostale ideologije, preko prijelaznih etapa doradne i neposredno poslijeratne historiografije, sve do tematskih proširenja istraživačkog interesa i primjene najnovijih metodoloških postupaka suvremene historiografije. Budući da se temeljni cilj radova iz XIX. i iz prve polovine XX. stoljeća kretao oko određenja i tumačenja agrarno-proizvodnih odnosa na dubrovačkom području, možemo, uzimajući u obzir bliskost njihovih metodološko-sadržajnih mogućnosti i kronološku povezanost razlikovati tri osnovne skupine historiografskih gledišta:

1) Rasprave i djela nastala kao reakcija na aktualiziranje agrarnog pitanja u sklopu društvenih pokreta i klasno-socijalnih previranja toga vremena (1848, 1871. godine). Polazeći od unaprijed određenog stava o moralnoj utemeljenosti i nepotrebnosti izmjene pravno-proizvodnog odnosa između vlasnika i obrađivača zemljišnog posjeda, autori postojeći poredak opravdavaju tvrdnjom o osobnoj slobodi, vlasničkom pravu nad poboljšicama i slobodi seljenja dubrovačkog kmeta (Paolo de Bassegli, Nale de Grozze,⁶³ Bare Battera,⁶⁴ anonimni prilog u »L'Avvenire«,⁶⁵ I. Bersa,⁶⁶ K. Vojnović⁶⁷).

2) Sasvim suprotno mišljenje zastupale su pristalice teorije o postojanju klasičnog tipa feudalnih odnosa karakterističnih za zapadnoevropski prostor. Smatrajući da su u svakom novostečenom području Dubrovačke Republike seljaci ranije bili slobodni vlasnici zemlje te da je uvođenje feudalnih odnosa od strane dubrovačke vlade uslijedilo u XIV. stoljeću, autori određuju pravni položaj kmeta kao ekonomsko-proizvodnu zavisnost od vlasnika zemljišnih posjeda i osobnu pravnu neslobodu uslijed vezanosti za zemlju (N. Bjelovučević,⁶⁸ R. Grujić⁶⁹).

3) Za razliku od isključivosti stavova obiju prethodnih skupina, svojevrsnu sredinu zastupa treća skupina povjesničara. Premda načelno ne priznaju postojanje feudalnih odnosa u klasičnom zapadnom smislu na području Dubrovnika, autori uočavaju neke elemente kmetskih odnosa te na osnovi korištenja izvorne građe

⁶³ *Economica politica -- pensieri sull'economia agricola o sia analisi sull'Indole e natura del contratto rurale dei Ragusei*, 1820.

⁶⁴ *Zapisci o političkoj i građanskoj uredbi bivše Republike Dubrovačke*, ponašao s francuskog N. Putića, Dubrovnik, zabavnik narodne štionicice dubrovačke za 1867. godinu, Split 1866, 182—209.

⁶⁵ *Della natura, origine ed estensioni dei diritti ed oblige fra proprietari e contadini del circolo dei Ragusa*, e quindi sulla questione se il nuovo acquirente di una casa di contadini possa farsi prestare dall'abitante die esse la seeritiù sulla proprie terre; con alcuni cenni sulla natura, proprietà e qualità delle terre coloniche a Ragusa, Supplemento al 4. 4. dell'Avvenire, Sabato, 24 agosto 1848, Ragusa.

⁶⁶ *La questione colonica Ragusea innanzi al Reichsrath*, Il Nazionale, supplemento al No 85, Zara 1874.

⁶⁷ *O državnom ustrojstvu Republike Dubrovačke*, Rad JAZU, knj. 103, Zagreb 1891; *Sudbeno ustrojstvo Republike Dubrovačke*, Rad JAZU, knj. 105, 1891, knj. 108, 1892, knj. 114, 1893.

⁶⁸ *Povjest poluotoka Rata (Pelješca)*, Split 1921, 100—106.

⁶⁹ *Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka*, Spomenik SKAN knj. 66 (52), Zemun 1926.

dubrovačkog arhiva, prvi put određuju značenje i karakter pojmova kmetstva, kmetskih obaveza, osobitosti agrarnih odnosa na različitim dijelovima dubrovačkog područja te usporedbu između dubrovačkog kmetstva i dalmatinskog kolonata (Antonio de Ivelio,⁷⁰ Papafava,⁷¹ Birmiša,⁷² Liepopioli,⁷³ Decaris⁷⁴).

Nova sadržajno-metodološka proširenja u razmatranju gospodarskih i društvenih odnosa na području Dubrovnika samim je naslovom najavio prilog I. Božića »Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika do XIV i XV stoljeća«. Odbacujući mišljenje K. Vojnovića o nepostojanju kmetskih odnosa na području Astoreje, autor se nadovezuje na tvrdnje N. Bjelovučevića i P. Grujića smatrajući »da je tačno da dubrovački statut uopšte ne govori o kmetovima, ali je ipak nesumljivo sigurno da su oni postojali i na maloj teritoriji Astoreje i na tri dubrovačka ostrva, ma da nam njihov položaj i njihove obveze nisu nigdje jasno izložene« (str. 28).⁷⁵

Značajan prilog proučavanju agrarnih odnosa predstavlja opširno djelo D. Rollera »Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća«. Na osnovi brojnih primjera zakupničkih ugovora i statutarnih odredbi iscrpno analizirajući proces postepenog širenja općinskih posjeda, površinu, obradivost, načela podjele zemlje i društvenu strukturu posjednika, autor utvrđuje vrste agrarnih odnosa na većim i manjim zemljišnim posjedima (str. 60). Posebnu pažnju posvećuje problemu »dubrovačkog kmetstva« na području Astoreje i Elafitskih otoka, zaključujući »da na području Astoreje do polovine XIV stoljeća nije bila raširena institucija kmetstva« (str. 112), pri čemu »što se tiče vlasništva nad zemljom nije bilo nikakvih naročitih propisa koji ne bi vrijedili i za područje Astoreje« (str. 129). Zaključno mišljenje D. Rollera o »kmetstvu u dubrovačkom smislu«, koje se razlikuje od klasičnog pojma kmetstva« (str. 265) predstavljat će u kasnijim osvrtima i raspravama povjesničara⁷⁶ najčešće osporavani dio njegova rada.⁷⁷

Premda je prilog D. Dinić-Knežević »Utjecaj kuge od 1348. godine na privredu Dubrovnika« u nekoliko navrata osporavan⁷⁸ zbog autorove pretpostavke o pojavi »kmetskih odnosa« u vezi s demografskim poremećajima nastalim nakon epidemije, ipak treba istaknuti nastojanje da se problemu agrarno-proizvodnih odnosa u srednjem vijeku, dotada proučavanom gotovo isključivo u okviru terminološko-pravnih i ekonomskih kategorija, pristupi sadržajno-metodološki raznovrsnije, njegovim uklapanjem u neke druge aspekte srednjovjekovne stvarnosti gradova.⁷⁹

⁷⁰ Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Ragusa 1873.

⁷¹ O kmetstvu s osobitim obzirom na Dalmaciju i o kmetskih i težačkih odnošajih u području bivše Dubrovačke Republike, Zagreb 1866.

⁷² Dubrovačko kmetstvo, 1924.

⁷³ Agrarno pitanje u Dubrovniku, 1924.

⁷⁴ Die Agrarfrage Dalmatiens, Split 1928.

⁷⁵ Istorijski glasnik (dalje: IG), br. 1, 1949, 21–61.

⁷⁶ Usporedi ocjenu N. Klaić, »Problem kmetstva na području Dubrovačke astoreje«, Arhivski vjesnik (dalje: AV), knj. XIV, 1971, 243–244; J. L uđić, »Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku«, AV, knj. IV–V, 1962, 213–223.

⁷⁷ Grada, knj. 5, 1955.

⁷⁸ Vidi bilj. 114.

⁷⁹ Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. 5, 1960, 1–23.

Agrarnom problematikom dubrovačkog područja bavio se i S. Ćirković u prilogu »O četvrtini (ius quartum)« u kojem razmatra kmetske proizvodne odnose na dijelu nove stečevine Dubrovačke općine.⁸⁰

Brojnim prilogima J. Lučića znatno je obogaćeno poznavanje gospodarske, napose agrarne povijesti dubrovačke kopnene i otočne okolice u srednjem vijeku. Nadovezujući se na rad D. Rollera i D. Dinić-Knežević o vremenu nastanka kmetstva u dubrovačkoj komuni, autor u prilogu »Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku« smatra da »njihovi dokumenti to ne mogu dokazati«, budući da po svom karakteru »nisu kmetski ugovori« (str. 219), ali da je ipak točno »da kmetstvo počinje izrazitije u Dubrovniku u polovici 14. stoljeća« i objavljuje »druge dokumente prve kmetske ugovore iz dubrovačke Astoreje«.⁸¹ U ostalim prilogima, nastalim u rasponu od 1960. godine do danas, J. Lučić na osnovi bogate građe dubrovačkog arhiva, napose notarskih i sudskih spisa, zemljišnih knjiga, statutarnih odredbi i odluka dubrovačkih vijeća razmatra različite vidove agrarne prakse i proizvodnih odnosa u Dubrovniku. Tako u tekstu »Grane privrede u dubrovačkoj Astoreji (do u polovinu XIV stoljeća)« upozorava na važnost vinogradarske i ratarske djelatnosti za seljačko stanovništvo gradske okolice,⁸² dok u prilogima »Razvoj zemljišnog vlasništva u Republici Ragusa (Dubrovnik) krajem 13. i u 14. stoljeću«⁸³ te »Vlastela kao zemljovlasnici u okolici Dubrovnika (Astoreji) (do 1366. godine)«⁸⁴ upozorava na vlasničku strukturu posjednika s obzirom na ulogu u društveno-političkom životu grada te proces širenja vlasteoskih imanja u dubinu kopnenog zaleđa tokom XIV. stoljeća. U kratkom prilogu »Prinosi građi srednjovjekovnog latiniteta« autor na osnovi građe s kraja XIII. i prve polovine XIV. stoljeća utvrđuje značenje pojmova iz područja agrarno-proizvodnih odnosa kopnenog poljoprivrednog područja Dubrovačke Republike (capanna, casale, curia, homo, domus, rusticus, sella, villa, villanus).⁸⁵ Značajan Lučićev prilog proučavanju načina podjele novostečene zemlje, vlasničke strukture i smještaja zemljišnih posjeda predstavlja cjelovito objavljivanje opisa zemljišne diobe u Stonu i Pelješcu iz 1336. godine.⁸⁶

Zanimljivu diskusiju potakao je rad J. Lučića »Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do polovine XIV stoljeća)«. Upozoravajući na osobitost naknadno stečenih posjeda, autor utvrđuje tri osnovna oblika proizvodnih odnosa na »prvotnom kopnenom teritoriju Dubrovnika, njegovoj Astoreji« (obrada zemlje u vlastitoj režiji, kmetstvo, zakup) (str. 61). Smatrajući da je »kmetstvo u Dubrovniku nastalo kao posljedica nestašice radne snage uopće, a posebno na carini u polovici XIV stoljeća« (str. 82), Lučić upozorava da su se »slično razvijali kmetski odnosi i u Zadru« (str. 81), gdje je u XV. stoljeću obrađivač dužan »besplatno raditi na zagonu i davati honorancije«, što »je zapravo kmetstvo« (str. 82).⁸⁷

⁸⁰ Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. 7/1, 1963, 273—276.

⁸¹ Vidi bilj. 114.

⁸² Anali HI JAZU, knj. 10—11, 1962—1963, 135—164.

⁸³ Dubrovnik, god. VII, br. 2, 1965, 101—104.

⁸⁴ IG br. 1, 1966, 61—87.

⁸⁵ AV knj. 9, 1967, 285—297.

⁸⁶ Vidi bilj. 21.

⁸⁷ Zgodovinski časopis, br. 1—2, 1968, 61—96.

Nastavak diskusije uslijedio je radnjom N. Klaić »Problem kmetstva na području Dubrovačke astareje«. Temeljeći svoja opažanja na zadarskoj arhivskoj građi, autorica utvrđuje kriterije za određivanje dalmatinske težaštine i kmetstva kao osnovnih oblika agrarno-proizvodnih odnosa na cjelokupnom istočnojadranskom prostoru, definirajući težaka kao »slobodnog čovjeka koji obrađuje svoj ili tudi vinograd i daje vlasniku zemlje jedan dio prihoda ili novac« (str. 259), nasuprot čemu je kmetstvo vezano za oranicu koju »ne obrađuje težak već kmet« (str. 261), nad kojim vlasnik zemlje nema jurisdikciju (str. 269). Utvrđivanjem osnovnih kriterija za određivanje težaštine i kmetstva na osnovi njihovog pravnog i gospodarskog značenja, N. Klaić je sintetizirala djelatnost domaće i strane historiografije (Medini, Barada, Beuc, Grgić, Zaharov, Freidenberg) na određivanju temeljnih agrarno-proizvodnih tipova na području dalmatinskih komuna u srednjem vijeku te će ovi zaključci predstavljati polaznu točku svakog budućeg istraživačkog pristupa ovom vidu gospodarske povijesti Dalmacije.⁸⁸

Završavajući polemiku prilogom »O počecima kmetstva na dubrovačkoj Astareji (s osvrtom na zadarsko područje)« J. Lučić nije se ovog puta zadržao samo na utvrđivanju agrarno-posjedovnih odnosa u dubrovačkoj okolici, već je prikazao i razvoj kmetstva u zadarskom distriktu. Vraćajući se na prethodno izrečenu tezu da »prije XV stoljeća kmetskih odnosa u kopnenom dijelu zadarskog distrikta nema« (str. 283), utvrđuje »obradu zгона i besplatan rad« kao »nezaobilazan element kmetskih odnosa ne samo u Zadru nego i u svakom području Dalmacije« (str. 283).⁸⁹

Sintetički pregledi povijesti Dubrovnika, pisani u razdoblju sedamdesetih i osamdesetih godina, sadrže, pored razmatranja društveno-političke povijesti, i osvrt na agrarni razvoj dubrovačkog područja u srednjem vijeku. Tako J. Lučić u nekoliko pregleda povijesti Dubrovnika ili dubrovačke Astareje razmatra agrarnu praksu, proizvodne odnose te vlasničku strukturu zemljoposjednika na području kopnenog i otočnog dijela dubrovačkog distrikta.⁹⁰

V. Foretić u sintezi »Povijest Dubrovnika do 1808. godine« razmatra u sklopu općedruštvenih i političkih prilika u Dubrovniku do 1526. godine, agrarno-proizvodne odnose na području gradskog prvobitnog i novostečenog kopneno-otočnog zemljišnog posjeda. Razlikujući agrarne prilike u pojedinim područjima s obzirom na proces stjecanja i diobe, vlasničku strukturu te statutarne i zakonske odredbe dubrovačke vlade, autor prikazuje terminološko-pravnu i ekonomsku različitost položaja obrađivača na svakoj od dubrovačkih stečevina.⁹¹

Svestrani prikaz dubrovačkog agrara u srednjem vijeku sadrži iscrpan enciklopedijski tekst B. Stullia o povijesti Dubrovačke Republike. Ne zadržavajući se isključivo na uobičajenom definiranju agrarno-proizvodnih odnosa s obzirom na pravno-ekonomske kategorije, autor je, u kratkim, ali vrlo ilustrativnim crtama

⁸⁸ AV knj. XIV, 1971, 237—274.

⁸⁹ AV knj. XV, 1972, 256—296.

⁹⁰ Prošlost Dubrovačke astareje, Posebna izdanja Matice hrvatske, knj. 7, 1970, 87—88, 90—106; Povijest Dubrovnika, sv. II, 1973, 118—119; Dubrovnik od XI stoljeća do 1205. godine, Anali HI JAZU, knj. XIII—XIV, 1976, 55—139; Gospodarsko-društveni odnosi u Dubrovniku u Stojkovićevo vrijeme (1392—1442), HZ, god. XXXVIII, 1985, 110—112.

⁹¹ Sv. I, Zagreb 1980, 124—126, 303—314.

prikazao proces širenja prvobitne dubrovačke Astoreje na novostečena područja kopneno-otočnog distrikta, osnovne oblike zemljišnog privređivanja i opseg proizvodnih mogućnosti na vlasteoskim posjedima. Razmatrajući značenje pojedinih poljoprivrednih djelatnosti za opću gospodarsku stabilnost i razvoj Dubrovnika, na osnovi zakonskih mjera i statutarnih odredbi promatra osnovne pravce i probleme svakodnevne agrarne prakse u međuzavisnom prožimanju s općenitom društvenom i političkom situacijom grada (problem oskudice žitarica i forsiranje ratarstva, zabrana sadnje vinograda, nedostatak radne snage uslijed pojačanog iseljavanja seljačkog stanovništva, propisi za obnovu i poticanje agrarne proizvodnje te dinamika sazrijevanja društvenih suprotnosti u skladu s povećanjem starih i uvođenjem novih daća i službi itd.).⁹²

Premda je naknadno stečena dubrovačka kopnena i otočna okolica obuhvaćena u većini prethodno spomenutih sinteza i priloga, poseban sklop predstavljaju radovi u kojima su agrarno-proizvodni odnosi na tom području predmet posebnog istraživanja povjesničara. Tako pažnje vrijedan prilog povijesti grada Stona u srednjem vijeku predstavlja rad P. Glumčića »Iz prošlosti grada Stona XIV—XV vijeka«. Na osnovi notarskih spisa te statutarnih odredbi i zakona dubrovačke vlade i stonskih knezova, autor iscrpno razmatra različite oblike kmetske vezanosti uz zemljišni posjed, vrstu i opseg naturalne i novčane rente te primjere sudskih sporova zbog uskraćivanja ili neizvršavanja ugovornih obveza, napuštanja ili otuđivanja preuzetog posjeda. Prilažući razmatranju brojne priloge, autor prikazuje i aspekt međusobnog agrarnog poslovanja između samih obrađivača i vlasnika posjeda (kupo-prodaja, dioba, ustupanja kmetskih poboljšica).⁹³

U prilogu »Dioba i ubikacija dijelova Slanskog primorja u doba pripojenja Dubrovniku godine 1399.« A. Kazančić-Hrdalo razmatra »prostornu raspoređenost« i način podjele zemljišnih posjeda između dubrovačke vlastele, pučana i crkvenih ustanova.⁹⁴

Pored kopnenog dijela dubrovačkog distrikta, skupina Elafitskih otoka te otoci Lastovo i Mljet predstavljali su posebnu društveno-gospodarsku cjelinu u posjedu Dubrovačke Republike. Razmatrajući ukratko agrarne odnose na otoku Lastovu od dolaska u sklop Dubrovnika, M. Lucijanović upozorava na karakter ugovornih obveza između vlasnika i obrađivača tamošnjih vinograda, maslinika i zemljišnih posjeda, zaključujući da »na otoku od dolaska pod dubrovačku vlast ne nalazimo traga feudalnim odnošajima« (str. 288).⁹⁵

Analizirajući elemente agrarno-proizvodnih odnosa na otoku Šipanu do 1300. godine, s obzirom na različitost vlasničke strukture, J. Lučić, temeljeći svoj zaključak na jednom sačuvanom ugovoru o emfiteuzi, i ovdje prenosi zaključak o postojanju »sličnih agrarnih odnosa u Dubrovniku i Zadru« (str. 144).⁹⁶

⁹² Enciklopedija Jugoslavije, sv. III, 1974, 614—615, 619, 623.

⁹³ Spomenik SANU 91, 1961.

⁹⁴ Anali HI JAZU, knj. XVII, 1979, 17—47.

⁹⁵ Lastovo u sklopu Dubrovačke Republike, Anali HI JAZU, knj. III, 1954, 253—295; usporedi i prilog J. Lučića »Iz srednjovjekovne prošlosti otoka Lastova«, Radovi Instituta za hrvatsku povijest knj. 6, 1974, 5—51.

⁹⁶ Prošlost elafitskog otoka Šipana (do 1300. godine), SHP, III, ser., sv. 10, 1968, 114—148. Usporedi i autorov prilog: Lopud i Koločep u XIII stoljeću, Anali HI JAZU, knj. 12, 1970, 81—111.

I dok je većina sovjetskih historičara (Freidenberg, Zaharov, Moskalenko) usmjerena na istraživanje gospodarskih, napose agrarnih odnosa na području zadarskog ili trogirsko-splitskog područja, W. P. Manančikova, koristeći se statutarnim odredbama i ispravama iz 1248—1282. godine, razmatra agrarne prilike na Dubrovačkoj Astareji i Elafitskim otocima. Povezujući proces jačanja agrarnih posjeda crkvene vlastele sa sveukupnim gospodarskim procvatom obrta i trgovine i pojačanim zamahom robno-novčanog poslovanja, autor prikazuje komutaciju naturalne u novčanu rentu na zemljišnim posjedima lokrumskog samostana.⁹⁷

Srednjovjekovno južnodalmatinsko kopneno područje od Kotora do Budve prostor je krajnje rijetkog zanimanja historičara gospodarske, napose agrarne povijesti ovih gradova te stoga, uz izuzetak Kotora, za sve ostale gradove raspolazemo sa svega po jednim prilogom posvećenim agrarnoj privredi u srednjem vijeku.

U pregledu povijesti Kotora i Grblja do sredine XV. stoljeća I. Stjepčević prikazuje osnovne oblike pravnog položaja zavisnoga seljačkog stanovništva s obzirom na zemljovlasničku strukturu, uspoređujući položaj »posadnika ili težaka« (str. 37) s meropsima u srednjovjekovnoj Srbiji (str. 31—58). Autor napose razmatra postepeni proces zaoštavanja klasnih odnosa na selu te razvoj »seljačkih buna« na grbaljskom području od 1422. godine do početka XVI. stoljeća.⁹⁸

Vrijedan prilog povijesti srednjovjekovnog Kotora predstavlja rad I. Sindika »Komunalno uređenje Kotora (od druge polovine XII do početka XV stoljeća)«. Ne zadržavajući se isključivo na prikazu agrarno-proizvodnih odnosa na području kotorske općine, autor prikazuje vrste agrarne djelatnosti, ističući napose važnost vinogradarstva i maslinarstva te proizvodnje žitarica i povrća. Posebno zanimljiv dio čini osvrt na vrste upotrijebljenih agrarnih oruđa te metode i postupke u svakodnevnoj ratarskoj djelatnosti.⁹⁹

R. Kovijanić u kratkim prilozima »Barski maslinjaci XIV vijeka« i »Jedan spomen maslina u Boki (1431)« na osnovi sudskih i notarskih spisa kotorskog arhiva navodi prva pismena svjedočanstva o srednjovjekovnom maslinarstvu u ovim krajevima.¹⁰⁰

Premda je tema priloga J. Vukmanovića »Ulcinjско maslinarstvo i prerada maslina« usmjerena k oblicima ove agrarne djelatnosti u najnovije doba, autor se ukratko osvrće i na razvoj maslinarstva u vrijeme mletačke uprave od 1421. do 1571. godine (str. 277).¹⁰¹

U uvodu u prijevod srednjovjekovnog statuta grada Budve N. Vučković na osnovi njegovih odredaba razmatra i elemente agrarne proizvodnje i klasnih odnosa, zaključujući da statut s obzirom na pravno-vlasnički položaj razlikuje dvije skupine seljačkog stanovništva: slobodne seljake ili villane -- vlasnike zemljišnih posjeda, te »radnike u najamnom radnom odnosu, obrađivače zemljišta, u stvari kmetove« (str. 17).¹⁰²

⁹⁷ Formi Zemlepol'zovanija v Dubrovniku vtoroi polovini XIII v., VIS, vipusk 3, 1970, 5—14.

⁹⁸ Kotor i Grbalj, Prilog Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva, sv. 52, Split 1941, 5—143.

⁹⁹ Pos. izd. SANU, knj. 165 (1), 1950.

¹⁰⁰ Istorijski zapisi br. 1—2, 1958, 319—322.

¹⁰¹ Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju, knj. 2, 1962, 227—42.

¹⁰² Srednjovjekovni statut grada Budve, Budva 1970, 7—41.

Zusammenfassung

LITERATUR ZU DEN VERHÄLTNISSEN IN DER LANDWIRTSCHAFT
IN DALMATIEN IM MITTELALTER

Lovorka Ćoralić

Der Verfasser gibt einen Überblick über die Historiographie bezüglich der Verhältnisse in der Landwirtschaft in Dalmatien im Mittelalter.

Die Historiographie über die Verhältnisse in der Landwirtschaft ist durch die Bewertung der Synthesen der kroatischen Geschichte, die Geschichte Dalmatiens und der Landwirtschaft, über Monographien von einzelnen Städte und Regionen bis zu spezialistischen Abhandlungen, die der landwirtschaftlichen Problematik im ganzen oder in einigen Teilbereichen gewidmet sind. Da die synthetischen Darstellungen keine nennenswerte Angaben über die Geschichte der Landwirtschaft geben, stellten die spezialistischen Abhandlungen das Knochengerüst der Erörterungen dar. Außer der Arbeiten von kroatischen, jugoslawischen und italienischen Historiographen wurden in der vorliegenden Darstellung auch die Beiträge von sowjetischen Geschichtsgelehrten berücksichtigt.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Filozofski fakultet, Uj. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja 3.000 HRD

Izdanje časopisa sufinancira
Ministarstvo za znanost Republike Hrvatske
Hrvatski tiskarski zavod u Zagrebu -- listopad 1992.